

The pattern of the mechanism and process of human moral development from the perspective of Mulla Sadra

Fereshte Abolhasani Niaraki*

Abstract

Introduction

Although the concept of "moral development" has gained importance through the works of Piaget, Kohlberg, and others, but it is not a new topic, and many subjects related to moral development have been debated by philosophers of the Islamic period since the past. Philosophers used to examine topics that are currently studied in developmental psychology using empirical methods, with a rational approach. In this article, we utilize a rational-philosophical methodology to explore Mulla Sadra's views on moral development. Such as 1) the origin of ethics and the sources for moral changes, 2) the factors of moral development, and 3) the nature and progression of moral development. Through this inquiry, we aim to uncover Sadra's theory and framework for understanding the mechanism of moral development.

The studies conducted in Iran tend to have a predominant focus on empirical research methods, translation-oriented approaches, and psychological studies lineage. From my research, I have not come across any independent studies by Mulla Sadra on the topic of human moral development and progress. Previously, several articles have examined the moral development from the perspective of Plato, Ibn Maskawayh, Nasir al-Din al-Tusi, and Allameh Tabatabai. This research introduces an innovative approach by utilizing analytical-comparative methods and presenting a model of Sadra based on the interconnectedness of his theoretical components. It should be noted that in other

* The Assistant Professor of Islamic philosophy and theology, university of Mazandaran, f.abolhasani@umz.ac.ir

Date received: 2022/01/23, Date of acceptance: 2023/03/15

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

works, the issue of the center of moral developments, moral growth factors, mechanisms, and processes from the perspective of Mulla Sadra has not yet been independently discussed. However, some of the topics in this article, such as the issue of "the factors of action issuance and the powers of the soul according to Sadra", have been discussed in various works before. (For example: Vafaeian and Gharamaleki, 201۷ A, 201۷ B; Rezaei, 201۸). The innovation of this article with respect to works on the issuance of action is that this issue has been used in this article to explain the discussion of the mechanism of moral development. This article introduces a novel approach to addressing the topic of action issuance by incorporating it into the larger discussion on the mechanism of moral development. What sets this article apart from previous works is the use of a Mulla Sadra-inspired model to explain the process and mechanism of moral development.

Methods and Material

The primary approach utilized in this study is the analytical-logical method, which falls under general philosophical approaches. This method employs various techniques such as conceptual analysis, propositional analysis, systemic analysis, and reconstruction of views to arrive at Mulla Sadra's pattern. In addition, comparative studies have also been employed in the article to showcase Mulla Sadra's groundbreaking ideas.

Results and Discussion

Cognitive faculties, led by practical reason and with a kind of ethical argument derived from sciences and knowledge, evidence and beliefs of different perceptual domains of humans, stimulate the motivational faculties of humans. The cognitive faculties are influenced by various internal or external factors. The internal factors are either positive and have a positive impact or negative and act as obstacles. Intellectual volitions are never separate from the influence of the psychological state and the individual and social knowledge, etc. Simply formulating a correct analogy does not always yield the same result since the comparative materials are affected by numerous factors. Virtues, primary nature, and secondary personality traits of individuals, refinement of the soul and worship, faith and beliefs, detachment from the world, etc., are among the reinforcing factors, and the loss of the essence, mental illnesses, thoughtless imitation, drowning in the devil of imagination and desires, etc., are among the internal obstacles that affect the effective ethical arguments' outcome. In the theory of Sadra, the role of the environment in cognitive faculties has been specified by transferring social or

religious laws and norms through religion/prophets/culture, and guidance (with the influence of coaches, parents, etc.), and environmental consequences and emulation (coexistence with others, socializing with good people). Although motivational faculties are influenced by cognitive faculties, they are not merely passive, but human diversity in terms of innate tendencies, desires, and the types of emotions and feelings involved in their final decision in the motivational faculties. Mulla Sadra refers to bodily desires and hateful desires that have an impact on a person's way of thinking and reasoning.

Physical equipment, sensory and motor powers, on the one hand, are recognized by themselves as tools, and on the other hand, through intermediaries, are influenced by cognitive forces as the ultimate factor in the emergence of ethical behavior. The higher an individual is in practical reason, the more growth they achieve in theoretical reason, and growth in their theoretical reason is a factor for evolved behaviors in practical reason. In the philosophy of Sadra, it is not only knowledge that causes ethical actions and behaviors, but it is a two-way relationship, as good deeds themselves lead to the improvement of human nature and conditions, and the growth of ethical conditions themselves leads to the acquisition of higher knowledge and sciences. This two-way journey continues until the ultimate growth and development of humans in the perpetual cycle. Humans become the owner of the property as a result of repeated actions, which is their second nature that shapes their ethical character or personality.

Conclusion

By accepting the principle of human mutability, Mulla Sadra considers ethics as something between nature and intellectual will. In other words, he sees the origin of ethics in both nature (creation) and will, and considers it something between these two. Although the forces of human nature have an impact on our creation, but they do not compel us to act in a certain way. Instead, humans perform ethical actions through their own intellectual will, and then through practice and habit, they acquire new ethical virtues. The ethical mechanism of humans involves a type of ethical thinking and reasoning that is stimulating to inclinations and emotional organization, which is influenced by the complex interplay of internal forces, external influences, and human will. Internal forces have various cognitive aspects (knowledge and beliefs), inclinations (emotions, feelings, natural tendencies, instincts), and even physical aspects (temperament, nutrition, brain, sensory tools, genetic backgrounds), as well as factors such as the faculties and secondary personality traits, self-purification, and so on, which are foundational and influential in this realm. Various environmental factors, such as the

transmission of social or religious laws and norms (through religion/prophets) or modeling (with the influence of mentors, parents, etc.), and environmental consequences and socialization (socializing with others, associating with good people), affect human ethical growth, which is acquired in interaction with the internal-biological-acquired organism.

Keywords: Mulla Sadra, moral development, process, factors, ethical action, the origin of ethics.

Bibliography

- Abolhasani Niaraki, Fereshteh, Hashem Ghorbani, (2018), "Moral Development Pattern from the Perspective of Khajeh Nasir al-Din Tusi", *Vahyani Ethics Journal*, Vol. 15, pp. 75-105.
- Ahmadi, Maryam, Sahar Kavandi, and Mohsen Jahed, (2020), "The Concept of Personality in Mulla Sadra's Philosophical System", *Epistemological Studies in Philosophy*, No. 18.
- Aminian, Ali, (2016), "The Plan of Moral Growth in Abu Ali Miskawayh's Thought", *Epistemological Studies in Islamic University*, Vol. 20, pp. 68.
- Bandura. Albert. (1977). *Social learning theory*, Englewood Cliffs, New Jersey: PRENTICE HALL.
- Damasio, A. R. (2003). *Looking for Spinoza: Joy, sorrow, and the feeling brain*. New York: Harcourt, Inc. .
- Darvishi, Nasrallah, (2014-2015), "Comparison of Moral Growth from the Perspective of Allamah Tabatabai and Kolberg", No. 20, 21, pp. 126-150.
- Harris Sam. (2010). *The Moral Landscape: how science can determine human values*, new York, London, Toronto, Sydney: Free prss.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological review*, 108, pp 814-834.
- Hoffman, Martin.L. (2000), *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*, Cambridge, England: Cambridge university press.
- Honderich, Ted. 2002. *How free are you? The determinism problem*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.
- Kane, Robert. (2005). *A Contemporary Introduction to Free Will*, New York: OXFORD UNIVERSITY PRESS.
- Khazaei, Zahra, Nasrin Radman, (2013), "Moral Growth, Its Principles, and Methods from Plato's Perspective", *Philosophical-Theological Research*, Vol. 55-56, pp. 100-118.
- Killen, Melanie and Smetana, Judith. (2010). "Moral Development: A Guidebook". translated by Mohammadreza Jahangirzadeh et al., Qom: Institute of Islamic Culture and Thought, 1st Edition.
- Kohlberg, L. (1987). The young child as philosopher. In L. Kohlberg (Ed.), *Child psychology and childhood education: A cognitive-developmental view*. New York: Longman, (pp. 13-44)

تصویرسازی الگوی سازوکار و فرآیند ... (فرشته ابوالحسنی نیارکی) ۵

- Nussbaum, M. C. (1999), *Sex and social justice*. New York: Oxford university press.
- Piaget, j. (1948). *The moral judgement of the child*. Translated by Marjorie Gabain, printed in U.S.A. Free press, GLENCOE, ILLINOIS
- Mulla Sadra, (1981), *Journeys (The Four Intellectual Journeys)*, Beirut: Institute for the Revival of Arab Heritage, third edition; vols. 1-9.
- Mulla Sadra, (Beta), *Waking up the Sleepers*, Tehran: Islamic Philosophy and Theology Society of Iran, first edition.
- Mulla Sadra, (1987), *Exegesis of the Holy Qur'an*, Qom: Bidar Publications, 7 volumes, second edition.
- Mulla Sadra, (2003), *The Divine Witnesses*, edited by Mustafa Mohaghegh Damad, Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation.
- Mulla Sadra, (1987), "The Destruction of the Idols of ignorance". translated by Mohsen Bidarfar, Tehran, Al-Zahra.
- Mulla Sadra, (1975), *The Principle and Return*, Tehran: Iranian Society for Philosophy and Wisdom, first edition.
- Mulla Sadra, (1923), *Collection of Nine Epistles*, Qom: Maktabat al-Mustafa.
- Mulla Sadra, (1984), *Keys to the Unknown*, Tehran: Ministry of Culture and Higher Education, Islamic Philosophy and Theology Society of Iran, Institute for Cultural Studies and Research.
- Rezaei, Mehran, Hossein Houshangi, Zahra Tabarai, (2016), "Analysis of Non-Epistemological Foundations of Action in the Framework of Models of Sadra (Based on the Views of Sadral-Mutalahin)", *Fundamental Research in Humanities*, Spring, Year 2, No. 1, pp. 79-104.
- Tusi, Nasir al-Din, (2008), "Nasirian Ethics", edited by Mojtaba Minovi and Alireza Heydari, Tehran, Kharazmi, 6th edition.
- Tusi, Nasir al-Din, (1996), "Explanation of Signs and Warnings", al-Balagha Publications, 1st edition, Qom, 3 volumes.
- Turiel, Elliot. (1985). *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne Sydney: Cambridge, university press, reprinted.
- Vafaeian, Mohammad Hossein, and Ahad Faramarz Qaramaleki, (2017 A), "An Ontological Analysis of the Process of Emission of Action from the Perspective of ibn Sina and Sadra al-Mutalahin", *Sixth Year, Spring and Summer*, No. 11.
- Vafaeian, Mohammad Hossein, and Ahad Faramarz Qaramaleki, (2017 B), "Functionalist Study of Imagination in the Process of 'Goal-oriented Thinking' and 'Goal-setting' in the Theory of Action", *Journal of Contemporary Wisdom*, Vol. 8, No. 1, Spring 2017, pp. 91-111

تصویرسازی الگوی سازوکار و فرآیند تحول اخلاقی انسان از منظر ملاصدرا

فرشته ابوالحسنی نیارکی*

چکیده

تصویرسازی سازوکار تحول اخلاقی انسان از منظر ملاصدرا، مسأله این جستار است که برای پاسخ به آن، ناگزیر از تحلیل مسائلی چون (۱) کانون بروز تغییرات اخلاقی، (۲) عوامل تحول اخلاقی، (۳) کیفیت رشد اخلاقی هستیم. روش پژوهش در این تحقیق، عقلی-فلسفی است و از ابزارهای مطالعه تطبیقی نیز بهره می‌جویم. یافته‌های پژوهش این است که ملاصدرا اخلاق را چیزی بین طبیعت و اراده‌های فکری می‌داند. یعنی نیروهای طبیعی و ذاتی اگرچه در جریان رشد اخلاقی دخیلند، اما این نقش جبری نیست بلکه با اراده‌های فکری صورت می‌بندد که با تمرین و عادت، سبب اکتسابات رشدی‌اند. سازوکار اخلاقی انسان، متضمن نوعی تفکر و استدلال اخلاقی است که برانگیزاننده گرایش‌ها و نظام‌بندی عواطف است که تحت تأثیر کشمکش پیچیده از تأثیر و تأثرات متقابل نیروهای درون و القانات برون و اراده آدمی است. نیروهای درونی جنبه‌های متنوع شناختی (علوم و باورها)، گرایشی (عواطف، احساسات، فطرت‌گرایشی، غرایز) و حتی بدنی (مزاج، تغذیه، مغز، ابزارهای حسی، زمینه‌های وراثتی) دارند. عوامل محیطی متنوعی نیز، همچون انتقال قوانین و هنجارهای اجتماعی یا شرعی و یا الگودهی و همانندسازی و ... جریان تحول را تحت تأثیر قرار می‌دهد که در تعامل با ارگانیزم درونی-زیستی-اکتسابی است.

کلیدواژه‌ها: ملاصدرا، تحول اخلاقی، فرآیند، عوامل، کنش اخلاقی، منشأ اخلاق، مراحل رشد.

* استادیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه مازندران، f.abolhasani@umz.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰

۱. مقدمه و طرح مسئله

تحلیل سازوکار تحول اخلاقی انسان نزد اندیشمندان، متوقف بر پاسخ به چند مسأله است: ۱. تحلیل منشأ پدیدآیی اخلاق و قانون بروز تغییرات اخلاقی؛ ۲. عوامل تحول اخلاقی؛ ۳. تصویرسازی از فرآیند تحول اخلاقی. درگام نخست، باید بدانیم اخلاقیات انسانی چگونه ایجاد می‌شود و خاستگاه بروز تغییرات اخلاقی در انسان کدامند؟، سپس از عوامل درونی و بیرونی (و البته تعامل این دو) پرسش کنیم. از مسائل مهم در بیان عوامل درونی، تحلیل فرآیندهای درونی کنش و رفتار آدمی به نحو مطلق است زیرا که ملاصدرا خود اخلاق را حاصل از اراده‌های فکری منجر به رفتار می‌داند. درگام آخر از چگونگی تحول اخلاقی جست‌وجو می‌شود. این سوال، پاسخی به مسأله ماهیت رشد و تحول اخلاقی خواهد بود: فضایل و رذایل اخلاقی چگونه در انسان رشد می‌کند و متحول و تقویت می‌گردد؟. برای تحلیل این مسأله، ناگزیر از توضیح مراحل رشد اخلاقی انسان و چگونگی رسش و مراتب آنیم. پاسخ به این مسائل، در نتیجه مقاله، الگوی سازوکار تحول اخلاقی انسان را به دست می‌دهد که با توجه به انواع الگوها و آراء اندیشمندان، قابل مقایسه تطبیقی است.

اگرچه اصطلاح «رشد اخلاقی»، با آثار پیاژه و کلبه‌گ و دیگران، یعنی حدود هشت دهه، به سرفصل مهم تبدیل شده است، اما مسأله‌ای نوظهور نیست و از دیرباز، در سنت‌های گوناگون به آن پرداخته شده است. بسیاری از مباحث حوزه تحول اخلاقی، از دیرباز نزد اندیشمندان و فلاسفه دوره اسلامی مطرح بوده است. فلاسفه آنچه را که امروز با روش‌های تجربی در روان‌شناسی رشد بحث می‌شود، با رویکرد عقلی تحلیل می‌کردند. گستردگی مباحث «تحول اخلاقی» در علوم انسانی و تجربی نوین، نمایانگر ضرورت پژوهشی میان‌رشته‌ای است که در آن سعی شود با گوش شنوا نسبت به دستاوردهای علوم روز، پاسخی مبتنی بر حکمت بومی-اسلامی ارائه گردد. در این مقاله، با رویکردی عقلی-فلسفی، از پاسخ‌های ملاصدرا به مسائل تحول اخلاقی، چون (۱) منشأ اخلاق و قانون بروز تغییرات اخلاقی، (۲) عوامل تحول اخلاقی، (۳) کیفیت و فرآیند تحول اخلاقی پرسش می‌کنیم تا دست‌آخر به ترسیم نظریه و الگوی صدرا از سازوکار تحول اخلاقی نائل آییم. روش غالب در این تحقیق، روش تحلیلی-منطقی و متعلق به گستره مطالعات فلسفی است که از طریق تحلیل مفهومی، تحلیل گزاره‌ای و تحلیل سیستمی و بازسازی آراء، به الگوی ملاصدرا نائل آییم. ملاصدرا از جمله فلاسفه‌ای است که با شعار تشبه به باری تعالی و تخلق به اخلاق الهی (ملاصدرا، اسفار، ج ۱: ۲۰)، بر اهمیت مسائل تحول اخلاقی در فلسفه صحنه گذاشته است و با پذیرش اصل

تصویرسازی الگوی سازوکار و فرآیند ... (فرشته ابوالحسنی نیارکی) ۹

تغییرپذیری و تحول انسان، به مسائل مختلف آن پرداخته است: «نفس در ذات خود تحول می‌یابد و در جوهر خود از ضعف به قوت، اشتداد می‌یابد». (ملاصدرا، اسفار، ج ۹: ۵۲)

۲. پیشینه پژوهش

مباحث رشد اخلاقی انسان، میان‌رشته‌ای است و با رویکردهای مختلف، در علوم روان‌شناسی رشد و مطالعات تربیتی، جامعه‌شناسی، زیست-روان‌شناسی، عصب‌شناسی، ژنتیک، فلسفه، اخلاق، مطالعات دینی و ... طرح می‌گردد. پژوهش‌های داخلی در این مسأله، غالباً با رویکرد تجربی، ترجمه‌محور و از تبار مطالعات روان‌شناختی است. با وجود منابعی در زمینه تحول اخلاقی، ادبیات پژوهش در گستره مطالعات فلسفی در کشور ما ضعیف است و تا آن‌جا که بررسی‌های من‌دامن می‌گستراند، هنوز اثری مستقل از آراء ملاصدرا در مسأله رشد و تحول اخلاقی انسان ندیده‌ام. رشد اخلاقی از دیدگاه افلاطون (خزاعی و رامادان، ۱۳۹۲)، ابن‌مسکویه (امینیان، ۱۳۹۵)، خواجه طوسی (ابوالحسنی، ۱۳۹۷) و علامه طباطبایی (درویشی، ۱۳۹۴) در قالب مقاله بررسی شده است. نوآوری پژوهش حاضر، نگاه تحلیلی-تطبیقی و ارائه الگویی از صدرا با توجه به ارتباط و پیوند مؤلفه‌های نظریه اوست. لازم به توضیح است اگرچه در باب مسأله کانون بروز تحولات اخلاقی، عوامل رشد اخلاقی، سازوکار و فرآیند آن از دیدگاه ملاصدرا که مسائل پژوهش حاضر است، تا کنون بحث مستقلی صورت نگرفته است اما برخی گزارش‌های مقاله حاضر به ویژه مسأله «عوامل صدور فعل و قوای نفس نزد صدرا» در آثار مختلفی بحث شده است. (از جمله: وفاییان و قراملکی، ۱۳۹۶ الف، ۱۳۹۶ ب؛ رضایی، ۱۳۹۵) نوآوری مقاله حاضر نسبت به آثار در باب صدور فعل، این است که این مسأله در مقاله حاضر در خدمت توضیح بحث از سازوکار تحول اخلاقی قرار گرفته است. لازم به ذکر است بحث از رشد اخلاقی، با بحث از استکمال اخلاقی و تربیت اخلاقی اگرچه مرتبط است اما متمایز است. رشد اخلاقی، توصیف هست‌ها در انسان و استکمال، تبیین ایده‌آل و آرمان‌هاست و تربیت، بیان باید‌ها و نبایدها براساس هست‌ها. اگرچه آثار در باب استکمال و تربیت نزد صدرا بسیار است ولی تحلیل رشد اخلاقی و آن هم ترسیم فرآیند آن تاکنون بررسی مستقل نشده است. مهمترین نوآوری مقاله حاضر، طراحی مدلی در توضیح سازوکار و فرآیند رشد اخلاقی از نگاه ملاصدراست. براین اساس برخی از مقالات که در باب شخصیت اخلاقی از دیدگاه ملاصدرا نوشته شده‌اند (احمدی، کاوندی و جاهد، ۱۳۹۹) در این نوع‌آوری مقاله، با مقالات پیشین متمایز می‌شوند.

۳. خاستگاه پدیدآیی خُلق: کانون بروز تغییرات

دانشمندان در باب خاستگاه اخلاقیات به معرفی منشأهای طبیعی (عوامل ژنتیکی، بیولوژیکی، عوامل روان‌شناسی و ...) و خارجی (سرنوشت، قواعد طبیعت و تأثیرات جامعه و ..) پرداخته‌اند. (Kane, 2005: 4, 6) که بسان جدول شماره (یک) قابل طبقه‌بندی است: الف) جبرگرایی نظیر: (۱) درون‌گرایان افراطی که اعتقاد به انحصار اخلاق در منشأ ذاتی - طبیعی دارند؛ (۲) برون‌گرایان افراطی که اخلاق را صرفاً محصول تحمیل از محیط و عوامل بیرونی می‌دانند و (۳) کسانی که هویت اخلاقی را محصول تعامل جبر طبیعی و محیط به نحو توأمان می‌دانند. ب) دیدگاه اختیارگرایانه با رد جبر علی و انکار هرگونه علت پیشین برای عمل، معتقد است انسان در اراده‌های خود آزاد است و هیچ عامل درونی و بیرونی نظیر عوامل ژنتیکی، فیزیکی، اجتماعی و ... محدود کننده رفتار او نیست. ج) دیدگاه سازگارگرایانه نیز، با پذیرش تأثیر عوامل درونی و بیرونی، قائل به سازگاری آن‌ها با اراده و اختیار انسانی است. (Kane, 2005: 13)

جدول ۱. منشأ و خاستگاه پدیدآیی اخلاقیات

نوع	مکاتب	برخی از نمایندگان	منشأ پدیدآیی اخلاق
۱ جبرگرایی	طبیعی (درون‌گرایان)	جالینوس	مزاج و طبیعت (طوسی، ۱۳۸۷: ۱۰۳)
		فلاسفه طبیعت‌گرا: روسو	سرشت انسان (کیلن و دیگران، ۱۳۸۹: ۴۱)
		هوندريش	تأثیرات بیوشیمی مغز: هورمون‌ها، اعصاب (Honderich, 2002: 5)
		هریس	رویدادهای مغزی-عصب‌شناختی (Harris, 2010)
		برخی روانکاوان	انگیزه‌های ناخودآگاه (kane, 2005: 10)
۲	اکسپاتی (بیرونی)	دورکیم / نظریه‌های رفتاری	جامعه و فرهنگ: ارزش‌ها/ آداب/ هنجارها (کیلن و دیگران، ۱۳۸۹: ۴۰، ۴۵)
	۳ تعاملی (درونی-بیرونی)	اسپینوزا	وراثت + محیط
۲	اختیارگرایی (kane, 2005: 32)	اپیکوریان و کانت	اراده آزاد

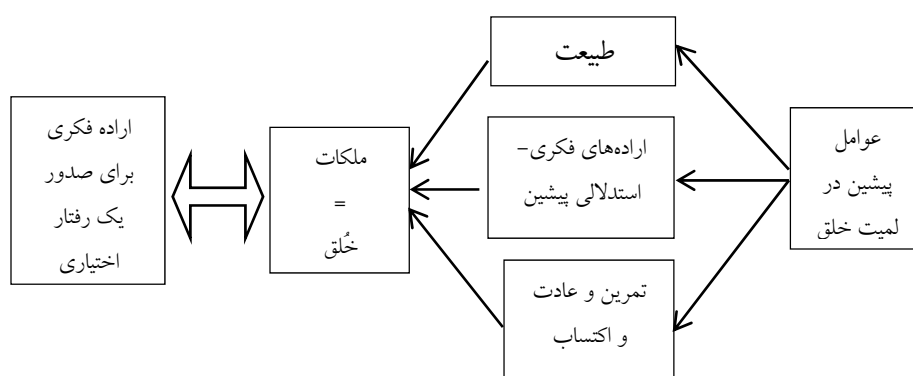
تصویرسازی الگوی سازوکار و فرآیند ... (فرشته ابوالحسنی نیارکی) ۱۱

سازگارگرایی ۴	فلاسفه	ارسطو، ابن مسکویه، خواجه طوسی	طبیعت (مزاج) + عادت + اکتساب از محیط + اراده (طوسی، ۱۳۸۷: ۱۰۲-۱۰۴)
		رواقیون (kane, 2005: 13)	طبیعت (فطرت) + تأدیب و تأثیر محیط
رویکردهای تجربی		هابز، جان لاک، هیوم جان استوارت میل	عوامل درونی و بیرونی + اراده آزاد (kane, 2005: 13, 20)
		نظریه‌های شناختی-تحویلی	نیروهای درونی، اراده، جامعه
		بندورا	بیولوژیکی + یادگیری اجتماعی + اراده (Bandura, 1977: 16)

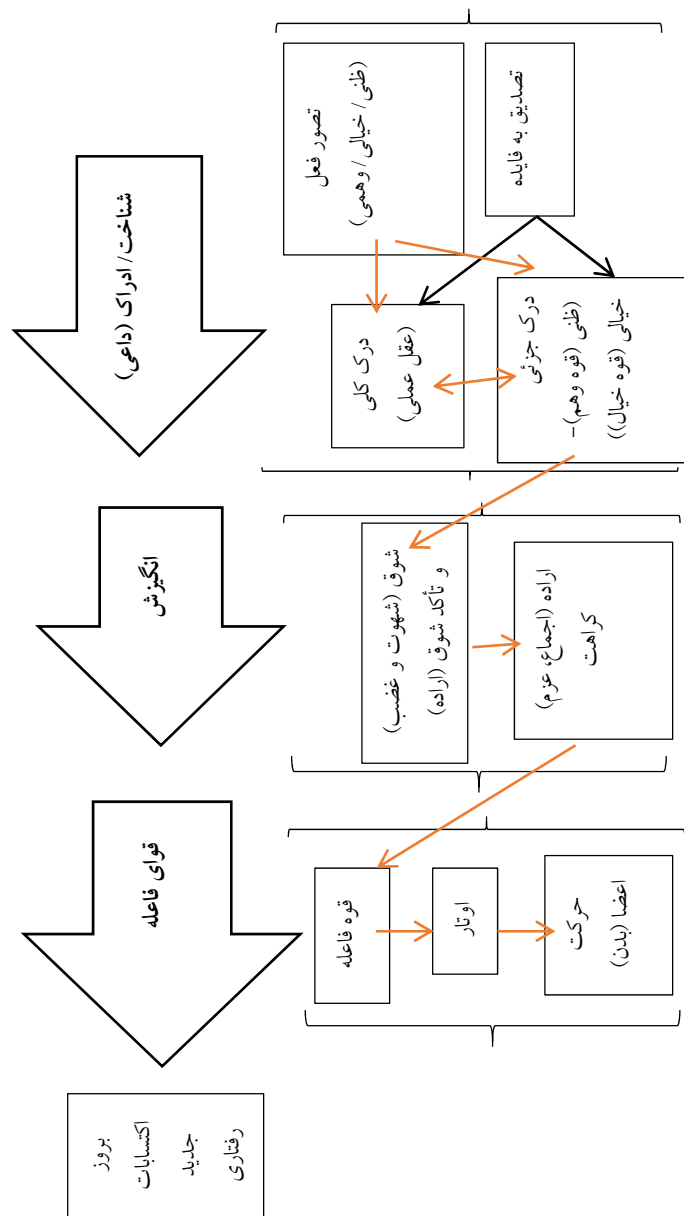
صدرا به تبع غالب فلاسفه دوره اسلامی (طوسی، ۱۳۸۷: ۱۰۱)، خُلق را، ملکه نفس می‌داند که به سبب آن، فعل برای انسان بدون احتیاج به فکر و اندیشه صادر می‌شود. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۱۴؛ ج ۹: ۲۹۱) صدرا، خُلق را، چیزی بین [۱] طبیعت و [۲] اراده فکری معرفی می‌کند که [۳] حاصل از تکرار عمل و [۴] امری اکتسابی است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۱۴) طوسی در توضیح طبیعت، آن را به اصل مزاج شخص بازمی‌گرداند و درباب تکرار عمل به «عادت» اشاره کرده است: «عادت در این است که ابتدا، فعلی را با فکر و اندیشه و البته با تکلف انجام می‌دهد تا با ممارست و تکرار، به حدی با آن مأنوس گردد که به سهولت و بدون احتیاج به فرآیند فکری صادر شود». (۱۳۸۷: ۱۰۱) توسط بین طبیعت و اراده فکری، یعنی خلق، نه کاملاً طبیعی است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۱۴) که تماماً در جبر طبیعت خلاصه شود و نه کاملاً ارادی است، بلکه بهره‌ای از هر دو باید داشته باشد. ملاصدرا را می‌توان، بسان ارسطو، رواقیان، هابز، هیوم و میل، اندیشمندی سازگارگرا قلمداد نمود که علاوه بر پذیرش نقش علی [۱] قوانین طبیعت و [۲] عوامل بیرونی (قید اکتسابی)، [۳] فاعلیت و اراده انسان را اثبات می‌کند. بهره‌مندی از خلق، مساوی و ملازم مبدئیت برای بروز رفتار نیست، بلکه به نحوه‌ای است که اگر صدور رفتار را اراده کند، فعل به سهولت و بدون احتیاج به فکر حاصل می‌شود. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۱۴) البته وی در وزن‌کشی میان این امور، فطرت متفاوت را، از امور ذاتی جوهری می‌داند و اکتسابات را، امور عارضی معرفی می‌کند. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۱۲۱)

صدرا در تعریف اخلاق، قید «بدون احتیاج به رویه و فکر» را آورده است و از سوی دیگر، اراده فکری را در اخلاق شرط می‌داند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴، ص ۱۱۴) به نظر صدرا رفتاری که حاصل از ملکه خُلقی است، دیگر، با صورت بندی استدلالی صورت نمی‌گیرد «لأن مبدءاً

فعله هذا بعد أحكام الملكة ليس روية». (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۱۵)، اگرچه در ابتدا با اراده‌های پیشین و اکتساب، چنین خُلقی کسب شده است. اکتساب به این معناست که صدور رفتار، در بادی امر، با اراده‌های فکری پیشین حاصل شده است و سپس در اثر تکرار و عادت، دیگر احتیاجی به استدلال جدید نیست. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۲۹) روشن است بین اراده فکری صادرکننده یک رفتار اختیاری و ملکات خلقی، تأثیر و تأثر متقابل است؛ زیرا هر اراده جدیدی می‌تواند، خود ممارست و اراده پیشینی برای اراده‌های پسین باشد.

در دیدگاه صدرایی برخی فاکتورها در جریان اراده‌های فکری تأثیرگذارند: دورترین مبدأ، قوه مدرکه (قوه خیال/ واهمه/ عقل عملی)، سپس قوه شوقیه (باعثه) و بعد از قوه شوقیه، در صورت مؤکد شدن شوق، اراده (جذب منافع) و کراهت (دفع مضار) و در انتها قوه فاعله است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲: ۲۵۱/ شواهد، ۲۲۹) ملاصدرا در *المبدأ و المعاد*، قوای شناختی خیال و وهم را، برای حیوان و عقل عملی با استفاده از خیال و وهم را مخصوص انسان می‌داند. (ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۲۳۴) ملاصدرا در *سفار*، اراده را به معنای اجماع آورده است و انواع تصدیق را (ظنی/ خیالی/ علمی) را نام برده است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲: ۲۵۱؛ همان، ج ۳: ۱۴)

علاوه بر عوامل درونی، عواملی نیز از بیرون فرد، نظیر مشهورات جامعه، در مقدمه شناختی و تصدیق به فایده نقش دارند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹^{۸۳}) زیرا تنظیم مقدمات استدلال از بافت اجتماعی و فرهنگی تأثیر می‌پذیرد. ملاصدرا در برخی مواضع، اراده را همان شوق

مؤکد می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۱۳۵) ولی در مواضع دیگر اراده، میل اختیاری و شوق، میل طبیعی معرفی شده است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۱۳؛ ج ۶: ۳۳۸) ملاصدرا دیدگاه‌هایی که اراده را از سنخ ادراک می‌داند و یا آن را شوقی که به دنبال علم به منفعت حاصل می‌شود نقد می‌کند. (ملاصدرا، اسفار، ج ۶، ۳۳۷) بنابراین اراده در مسیر بروز رفتار علاوه بر علم و شوق، امر مستقل و ثابت است و به معنای همان عزم و تصمیم‌گیری اختیاری است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۲۴۰ و ج ۴: ۱۱۳)

۴. عوامل تحول اخلاقی

عامل تحول اخلاقی یا [۱] درون انسان نهفته است و [۲] یا خارج از وجود او فرض می‌شود و یا [۳] حاصل از تعامل عوامل درونی و بیرونی است.

جدول ۲. عوامل تحول اخلاقی از دیدگاه اندیشمندان

تعامل عوامل درونی و بیرونی	عوامل درونی							اندیشمندان	ردیف
	عوامل بیرونی	جامعه و تعاملات اجتماعی / فرهنگ	سرسختی غرایز فطرت	جنسیت	زیستی-بدنی	انگیزشی اراده و انتخاب	عواطف/هیجانات		
*	*				*	*	*	پیاژه (Piaget, 1948: Vii)	۱
*	*		*		*	*	*	گیلیگان (کیلن، ۱۳۸۹، ۱۹۲)	۲
*	*			*		*	*	داماسیو (Damasio, 2003: 245)	۳
*	*					*		هافمن (Hoffman, 2000: 25)	۴
*	*	*				*	*	فروید (turiel, 1985: 171)	۵

							*	پریماک (کیلن، ۱۳۸۹: ۴۲)	۶
		*						روسو (کیلن، ۱۳۸۹: ۴۱)	۷
	*							دورکیم و رفتارگرایان (کیلن، ۱۳۸۹: ۴۰)	۸
*						*	*	توریل (turiel, 1985: vii)	۹

۱.۴ عوامل درونی

ملاصدرا در باب صدور شرور اخلاقی (در برابر خیرات و رفتارهای اخلاقی)، برای هردو عامل [۱] درونی (اعتقادات نفس و اعمال صادر از قوای نفس و بدن) و [۲] بیرونی (انفعالات وارده از خارج و بیرون از انسان) سهمی قائل است. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۲۱)

۱.۱.۴ فرآیندهای درونی کنش و رفتار انسانی مبتنی بر تحلیل رسش

رفتار اخلاقی برآمده از اراده‌های فکری پیشین است. ملاصدرا اراده‌های فکری برای صدور فعل و رفتار را به نحو مطلق در آثار خویش بیان کرده است که برای تحلیل کامل عوامل درونی، ناگزیر از توصیف فرآیندهای درونی کنش و فعل نزد صدرا ایمیم. براساس دیدگاه صدرا، انسان موجودی است که با نوعی آمادگی زیستی مبتنی بر نقشه ذاتی (رسش)، مراحل و مراتبی را می‌گذارند. نفس انسانی براساس قاعده جسمانی‌الحدوثی، مسبوق به ماده و خلق آن به نحو تکوین است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۵: ۲۸۹؛ ج ۸: ۱۲) و با تحولاتی که می‌یابد از عالم عناصر جسمانی، از طریق ترکیب در کیفیات چهارگانه و حرکت تکاملی به مرتبه بالادستی تبدیل می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۱۱۹-۲۲۲) هرچه اعتدال مزاجی بعد جسمانی نفوس، بیشتر شود، موجود قابلیت افاضه نفس شریف‌تر را می‌یابد و نفس شریف، آثار و اعمال مخصوص به خود را، علاوه بر آثار و اعمال نفس پیشین داراست. (ملاصدرا، ۱۳۸۹، ج ۵: ۳۴۱؛ ج ۸: ۴۶) نیل به مرتبه نفس نباتی، تنها در صورتی است که موجود، درجات مراتب پیشین را گذر کرده باشد و به اعتدال مزاجی شدیدتر از مرتبه پیشین نائل آید (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۲۲۴؛ ۱۳۸۹، ج ۵: ۳۴۶ و ج ۸: ۱۱) که در آن، صورت قبلی، خلع و زائل نمی‌شود بلکه در ظل و کمون صورت بعدی حاضر است و از مراتب اوست. ماده و صورت جسمانی معدنی در

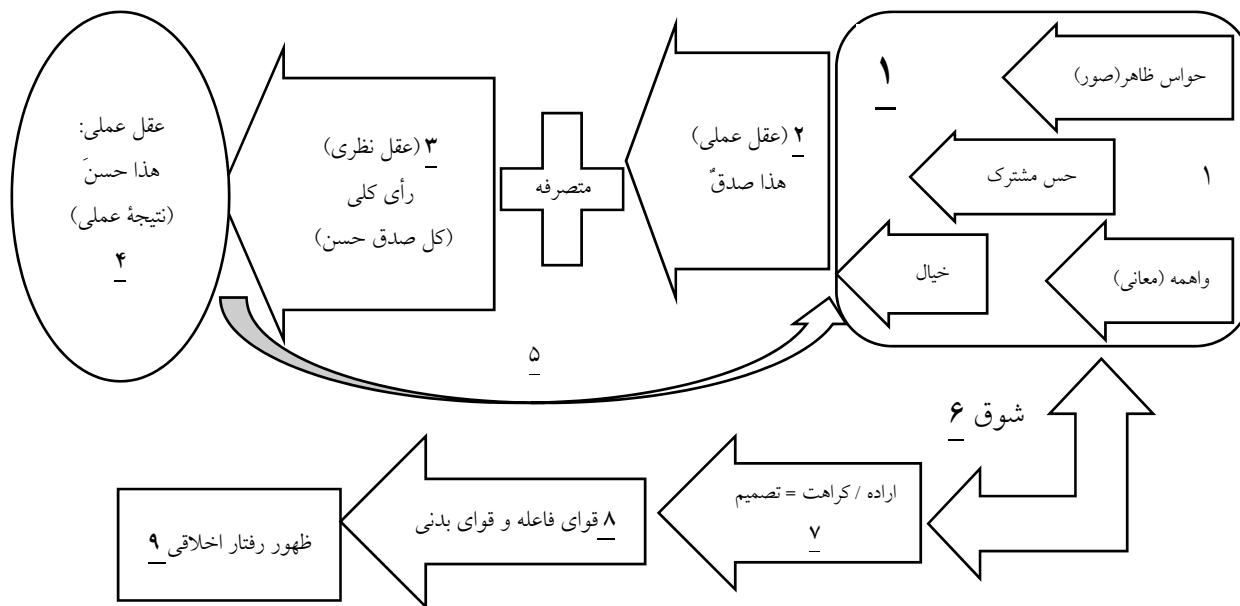
نفس انسانی همواره باقی است و هر دو ماده‌ای برای صورت نباتی جدید خواهد بود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲: ۲۴۹) که با حرکت و رسیدن به مزاج متعادل‌تر، قابلیت صورت حیوانی را می‌یابد. (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۲۲۸؛ ۱۹۸۱، ج ۷: ۱۶۵؛ ۱۳۵۴: ۲۳۲) سپس ماده و صورت حیوانی، با نیل به متعادلترین کیفیت مزاجی، (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۵: ۱۶۹ و ۳۴۶) آمادگی افاضه نفس انسانی را می‌یابد که واجد مجموع قوا و کمالات قوای صورت‌های پیشین، به اضافه قوا و کمالات مخصوص به خود است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۲۲۳)

نفس حیوانی دارای دو عملکرد [۱] ادراک (قوای مدرکه) و [۲] تحریک بالاراده (قوای محرکه) است. قوای مدرکه به [۱-۱] حواس پنج‌گانه ظاهر و [۲-۱] حواس باطن تقسیم می‌شود. حواس باطن که در شکل‌دهی به اخلاقیات اهمیت دارد یا مدرک یا حافظ و یا متصرف است. مدرک صور جزئی، حس مشترک است که خزانه‌ای برای ادراکات پنج‌گانه حواس ظاهری است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۲۰۶) مدرک معانی جزئی، قوه واهمه است. حافظ صوری که از حس مشترک نشأت می‌گیرد، قوه خیال و حافظ معانی، قوه حافظه است. قوه متخلیه نیز در بین صور و معانی تصرف می‌کند. (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۲۲۹-۲۳۶؛ ۱۹۸۱، ج ۸: ۵۴-۵۷؛ ج ۸، ۲۰۵) قوای محرکه به دو نوع [۱-۲] محرکه باعثه یا شوقیه و [۲-۲] محرکه فاعله تقسیم می‌شود. (تفسیر، ج ۱، ۱۳۶-۱۴۰) شوقیه، (شهواییه (شوق به جذب نافع) و غضبیه (شوق به دفع مضر)) برانگیزاننده انگیزش درونی برای صدور رفتار است و فاعله، اجراکننده بیرونی و کنشگر توسط ابزار بدنی است. قوه شوقیه، درک و تشخیص منافع و مضار را، برای انگیزش شهوی یا غضبی، توسط قوای شناختی مدرکه یعنی یا خیال (ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۲۳۳)، یا واهمه و عقل عملی به انجام می‌رساند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲: ۲۵۱؛ ۱۳۶۳: ۵۷۸) قوه شوقیه به سبب جزئی بودن رفتار، به طور مستقیم از عقل عملی (مدرک کلیات) دستور نمی‌گیرد بلکه از قوای خیال (حافظ صور جزئی) یا واهمه (مدرک معانی جزئی) متأثر است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۵۵) تأثیر عقل عملی بر قوای شوقیه نیز، به توسط قوای خیالی و واهمه است و با یک مرتبه فاصله است. قوه خیال و واهمه، تشخیص کلی عقل عملی را تبدیل به تشخیص خوب و بد جزئی می‌کند و به شوقیه می‌سپارد. فاعله نیز مطیع شوقیه است و بر روی اوتار و رباطات تأثیر می‌گذارد و با حرکت اعضا، به صدور رفتار می‌انجامد. (ملاصدرا، ۱۳۶۳: ۵۰۶؛ ۱۹۸۱، ج ۳: ۶۴ و ج ۴: ۱۱۴ و ج ۸: ۵۴-۵۷، ۲۱۰، ۲۱۳-۲۱۴)

تصویرسازی الگوی سازوکار و فرآیند ... (فرشته ابوالحسنی نیارکی) ۱۷

قوای نفس ناطقه، عقل نظری (عالمه) و عقل عملی (عامله) است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳: ۴۱۸) [۱] صدررا در مواضعی، مدرک کلیات را، قوه عاقله (عقل نظری و عقل عملی) و مدرک جزئیات را قوه خیال (مدرک صور جزئی) یا واهمه (مدرک معانی جزئی) می‌داند (ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۲۴۲، ۲۴۸). واهمه رییس سایر قوای حیوانی است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲: ۲۲۵) و در احکامش از قوه خیال که حافظ صور جزئی است بهره می‌گیرد. (۱۹۸۱، ج ۸: ۲۱۶؛ ج ۳: ۳۳۴، ۴۱۹). مدرکات عقل عملی کلی است و مستقیماً جامه عمل نمی‌پوشد و به توسط قوای خیالی و واهمه، جزئی و به مرحله بدن و عمل می‌رسد. (ملاصدرا، ۱۳۶۳: ۵۷۵) البته این به معنای نفی ادراک جزئیات برای قوه عاقله به نحو مطلق نیست، بلکه عقل، با واسطه سایر قوا به تشخیص جزئیات نائل می‌آید. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۲۰۸)

[۲] البته صدررا در دیگر مواضع، عقل نظری را، مدرک کلیات و عقل عملی را، مدرک جزئیات می‌داند. (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۲۴۰؛ ۱۹۸۱، ج ۹: ۸۳؛ ۱۳۵۴: ۲۵۸) صدررا عقل عملی را قوه ادراکی (با فکر و رویه) می‌داند که البته معلوماتش برای انجام فعل، از عقل نظری می‌گیرد. برای صدور فعل اخلاقی، عقل نظری و عقل عملی با استمداد از یکدیگر، از طریق انضمام کلی و جزئی به نتیجه جزئی می‌رسند تا عقل عملی نتیجه را مستقیماً یا به توسط قوای خیال و واهمه به شوقیه و سپس اراده برساند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۸۴) زیرا کلی به مرحله شوق و اراده و عمل نمی‌رسد. (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۲۴۱) این فرآیند که صدررا آن را اراده فکری می‌داند، براساس نوعی استدلال اخلاقی (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲: ۲۲۵) و حتی نوعی قیاس (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۸۲؛ ۱۳۸۲: ۲۴۱) صورت می‌گیرد. و البته نقش قوه متصرفه یا مفکره از قوای باطنی ادراکی نفس حیوانی مهم است زیرا تصرفات و استدلالات نفس را به عهده دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۲۱۵؛ ۱۳۸۲: ۲۴۱) اساساً تعریف ملاصدرا در المبدأ و المعاد، از عقل عملی بر چنین استنباط و استدلالی است.^۱ (ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۲۶۰-۲۶۱) مثال قطب رازی در محاکمات شرح اشارات درباب این استدلال رهگشاست: عقل عملی، با دخالت قوای مدرکه ظاهره و باطنه، به درک جزئی عبارت هذا صدق می‌رسد، سپس با انضمام رأی کلی عقل نظری، یعنی «کل صدق حسن (ینبغی ان یؤتی به)»، نتیجه ای جزئی حاصل می‌آید: «هذا حسن (ینبغی ان یؤتی به) (رای جزئی)» که آماده برای عمل است. (طوسی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۵۲) مقدمات این استدلال یا جزئی است و یا کلی، مقدمات جزئی توسط قوای حسی ظاهره و خیال و واهمه فراهم می‌آید و منشأ مقدمات کلی عقل نظری است.

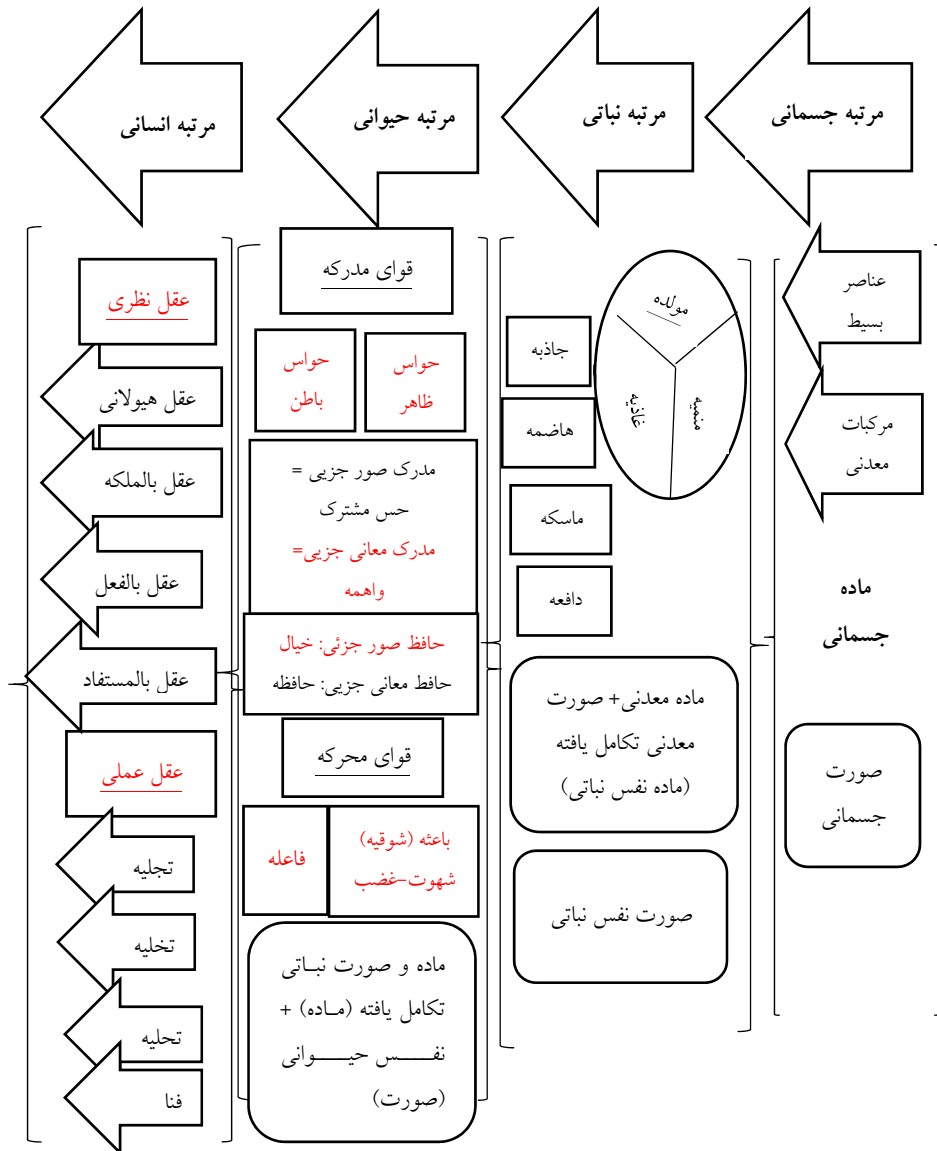

نمودار ۱. فرآیند استدلال اخلاقی در ظهور کنش اخلاقی

تحلیل صدرا از رشد اخلاقی را نمی‌توان نظیر دیدگاه‌های مرحله‌ای رشد، مرحله‌ای خواند زیرا اگرچه آن امر جسمانی‌الحدوث با حرکت جوهری خود، در چند مرحله و وابسته به عنصر زمان و مکان، پرورنده شد و تبدیل به روحانیت و تجرد نفس ناطقه انسانی شد و در این سیر مرحله‌ای، هرچه که در مراحل ابتدایی تر است رشد نیافته‌تر و از لحاظ مرتبه ضعیف‌تر است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۵۲) ولی این مراحل رشی، برای قبل از تکون نفس ناطقه طراحی شده است ولی بعد از تکون نفس ناطقه و تولد انسان، تغییرات اخلاقی به صورت مرحله‌ای نیست بلکه پیوسته و فردوابسته است و انسانی دارای اطوار مختلفی است که به واسطه تحولات جوهری و اختلاف نشأت و درجات حاصل آمده است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۵: ۳۰۷) این سیر مرتبه‌ای برخلاف دیدگاه پیاژه، (کیلن، ۱۳۸۹، ۱۴۷) به عامل سن - وابسته نیست و چنین نیست که یک نسخه واحد در همه افراد انسانی را شاهد باشیم: «جوانی و پیری آنطور که دیگران می‌پندارند که به سبب ضعف قوای بدنی یا تغییر مزاج، در قوای عقلانی آن‌ها نقش بازی می‌کند، چنان نیست». (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۲۹۴) و متفاوت با نظریات مرحله‌ای مثل دیدگاه کولبرگ است که معتقد به مراحل متوالی با نظم طولی پایدارند که در یک زمان تنها یک گام در طول توالی رشد می‌توان پیمود و جهش از روی مراحل و واپس روی مرحله‌ای در آن معنا ندارد. (Kohlberg, 1987, 30) همچنین در نظریات مرحله‌ای، شکل ایده‌آل نهایی‌ای به عنوان مرحله نهایی در نظر گرفته شده است که ناگزیر افراد انسانی به صورت سلسله مراتبی به آن نائل می‌شوند. درحالیکه مراتب تصویرشده صدرایی، شخص‌وابسته است و در برخی از مراتب، راهی برای اکثر نفوس انسانی نیست و افراد بالغ در کمال علمی و عملی که همان «حکماء الراسخین» هستند به آن راه دارند. (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۲۴۴) و بالاترین مرحله در مسیر نفس، تخلق به اخلاق الهی و فنای در اوست که هرکسی را در آن راهی نیست. (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۲۴۸) در نظریه صدرایی، پس از افاضه نفس ناطقه، دیگر فقط یک نفس موجود است که خود حائز مراتب پیشین است و چنین نیست که نفوس و صورت‌های مختلف داشته باشیم. (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۲۲۶؛ ۱۹۸۱، ج ۸، ۲۲۱؛ ۱۳۶۳، ۵۵۳) براساس قاعده «النفس فی وحدتها کل القوی»، نفس انسانی می‌تواند همان‌گونه که در مرتبه بالادستی است، در همه مراتب تنزل کند و خود امور و عملکرد سایر نفوس و قوا را به صورت فاعلیت بالتجلی صورت بندد. بنابراین فاعل مستقیم، نفس است و این برخلاف نظر مشاء است که قوای نباتی و حیوانی را ابزارهای نفس انسانی می‌دانند که به فرمان آن کار می‌کنند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۵۶، ۵۷، ۶۴، ۷۱) البته می‌توان گفت آنچه صدرا از مراحل رشد انسانی قبل از افاضه نفس ناطقه

نیز تصویر کرده است، عنوان مرحله نمی‌تواند داشته باشد؛ زیرا همه این قوا و صورت‌ها، مراتب یک موجود مستمر واحد شخصی است و جدا کردن این مراحل، انتزاع ما از تحول این موجود است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۵۱، ۲۲۱)

پس از کسب نفس ناطقه، مراتب انسانی در عقل نظری و عملی شدت و ضعف دارد و هریک چهارمرتبه را واجد است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳: ۳۶۸، ۴۱۹-۴۲۱؛ ج ۷: ۱۸۴؛ ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۲۶۳؛ بی تا: ۴۹) [۱] تهذیب ظاهر توسط نوامیس الهی، [۲] تهذیب و تطهیر قلب و باطن از ملکات زشت و اخلاق دنیایی، [۳] تحلی نفس ناطقه به صور قدسی و صفات نیکو [۴] فناء نفس در ذات الهی از مراتب تغییرپذیری خلقی-رفتاری انسان است. (ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۲۷۶) استكمال در مراتب عقل نظری، و استمرار و مداومت در مراتب عقل عملی، می‌تواند زمینه‌ساز تحولات آتی در جوهره انسانی باشد. هرچه انسان در مراتب عقل نظری بالاتر باشد، اراده فکری او در صدور خلق نیکو در شرایط آتی قوی‌تر است. و برعکس بالاترین مراتب عقل نظری، برای انسان، حاصل نمی‌شود مگر با گذر از مراتب عقل عملی.

نمودار ۲. مراحل و مراتب تحول اخلاقی انسان

می توان نظریه صدرا را در باب عامل اصلی در اخلاق (تفکر منطقی)، نزدیک به نظریه های شناختی ای مثل نظریه پیازه و کلبرگ، و یا پریماک (کیلن، ۱۳۸۹، ۴۲، ۱۲۹) دانست که بر فرآیندهای استدلال و قضاوت اخلاقی تأکید دارند و رفتار اخلاقی را، اغلب موضوع انتخاب

هوشیار می‌دانند. اگرچه ملاصدرا، بر نقش عواطف و فرآیندهای جسمانی بدنی هم اشاره داده است اما سرسلسله همه تغییرات در بعد ادراکی است که با چیش استدلالات یا قیاس عملی، منجر به بروز سایر تغییرات می‌شود. (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ۲۰۰) اساساً ملاصدرا انسان را موجودی دارای سه نشئه شناختی می‌داند: نشئه شناختی حسی، شناختی باطنی و شناختی عقلی (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹، ۲۲) البته عواطف در نظریه افرادی نظیر هافمن (Hoffman, 2000: 25) و هایت (Haidt, 2001, 814) منبع مستقلی است درحالیکه شوق صدرایی، حاصل از فرآیند فکری- استدلالی است و رابطه آن دو، نوعی رابطه طولی و علی-معلولی است. نفس ارتسام صورت نزد قوه عالمه، شوق را برمی‌انگیزاند و اساساً همین صورت مرتسمه در قوه مدرکه، همان غایتی است که به حرکت انسان منتهی می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲: ۲۵۱) ملاصدرا، ادراک ملائم با طبع را لذت، و ادراک امر غیرملائم را الم می‌داند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳: ۱۴؛ ج ۴: ۱۱۷، ۱۲۰) تو گویی، ملائمی که قوه شهویه، جذب و قوه غضبیه، دفع می‌کند، خود نوعی از ادراک است و یا دست‌کم، از هیجاناتی است که مبتنی بر قوای شناختی است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۱۵۸) براین اساس گرایش‌ها در مدل صدرایی، اساساً یا شناختی‌اند و یا ریشه در شناخت‌ها دارد. و البته این به معنای این نیست که عواطف نقشی در جریان رشد ایفا نمی‌کنند و «نمی‌توان گفت متفکری که بر عقل تمرکز می‌کند، عاطفه را را رها کرده است». (Nussbamb, 1999: 72) شاید چنین تأکیدی بر تفکر منطقی به عنوان عامل اصلی عمل اخلاقی، نوعی خردگرایی افراطی تلقی شود اما از آنجا که از نظر صدررا، عوامل دیگری نیز بر روی قوای مدرکه و شناختی انسان مؤثر است، نمی‌توان سوق دادن افراد به اراده فکری را، تنها عامل تصحیح رفتار نزد صدررا معرفی کرد.

۲.۱.۴ فاکتورهای شناختی-گرایشی درونی مؤثر در اخلاق و عوامل زمینه‌ای آن‌ها

نفس انسانی علاوه بر عوامل دخیل در سازوکار کنش، عوامل درونی فردی دیگری دارد که در کیفیت تحول و تغییرپذیری اخلاقی انسان دخیلند. عوامل ذکر شده در بند پیشین، در باب همه انواع فعل آدمی صادق است، ولی این عوامل کنونی خاص اخلاق و رفتار اخلاقی هستند. [الف] برخی عوامل صبغه شناختی دارند و برخی گرایشی هستند و برخی به بعد جسمانی انسان بازمی‌گردند که در جدول شماره (سه) آمده است. [ب] همچنین برخی عوامل زمینه‌ای نیز، در کیفیت شناخت و گرایش‌های انسانی دخیلند که جدول شماره (چهار) عهده‌دار آن است.

جدول ۳. سایر فاکتورهای درونی مؤثر بر تحول اخلاقی

توضیح			
علوم بر احوال و ملکات نفسانی مؤثر است (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۲۴۹) کسی که دائم الفکر باشد، مغز، بدن وی را تحت تأثیر قرار می‌دهند و عشقی در وی برای نیل به امور متعالی ایجاد می‌شود. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷: ۱۷۶)		سایر عوامل شناختی / ادراکی	
انسان بر فطرت شوق به فضائل خود است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲: ۲۳۷، ۲۴۳) هر نفس انسانی اشتیاقش برای ظهور مرتبه عقلانی خود، بالاتر از سایر مراتب است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۵: ۱۹۷)		شوق	سایر عوامل گرایشی و هیجان‌ها
عواطف، احساسات و کیفیات نفسانی در صدور رفتارهای مختلف و برانگیختن شوق اختیاری تأثیر گذارند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۵۷)		احساسات و عواطف	
انسان شوق غریزی به مبدأ خود در دو بعد نظری و عملی دارد. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲: ۲۷۷) نفس انسانی با اهتمام غریزی به عالی، شوقی می‌باید که اگر به مقصود خود برسد، با عقل متحد می‌شود. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۵: ۱۹۷) همه موجودات جهت‌گیری غریزی و حرکت جبلی به سوی برتری دارند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۵: ۲۰۰) هیچ وجودی نیست که حب، میل طبیعی و اشتیاق غریزی به آنچه فراتر از آن است نداشته باشد. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۵: ۲۰۱؛ ج ۷: ۲۶۶)		غریزه	عوامل بدنی-جسمانی
سلامتی بدن در اعتدال مزاج است و صحت بدن در اخلاق نقش دارد. تغذیه نیز در مزاج مؤثر است و تغذیه فرد باید مناسب با مزاج آن باشد (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۵: ۳۶۳؛ ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۳۲، ۱۵۳؛ ۱۳۵۴: ۲۵۹) اعتدال و عدم اعتدال مزاجی روح بخاری و وضعیت صفراوی، سبب ایجاد فرح و غضب می‌شود. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۵۹)		مزاج و تغذیه	
در انسان شهوات و برخی کراهت‌ها خلق شده است که در صدور اراده فکری نقش دارد (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷: ۱۳۳)		مشتهیات و منافذ	

<p>نفس و بدن دو جوهر مرتبطند که تحولات هریک بر دیگری اثرگذار است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۵۸)</p> <p>(۲) بدن ابزاری برای نفس است که به توسط آن برخی از افعال ادراکی یا تحریکی خویش را انجام می‌دهد و به ملکات و اکتسابات اخلاقی نائل می‌شود. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۳۷۵؛ ۱۳۵۴: ۳۳۲)</p> <p>(۳) کسب صور و معانی خیال و واهمه و همچنین تصورات و تصدیق آراء محموده و مشهورات و مواد استدلالات با قوای بدنی است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۲۱۱)</p> <p>(۴) لوازم بدنی انسان نظیر حرارت غریزی و ... سبب عواطف مختلف اخلاقی است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۵۷)</p> <p>(۵) بیماری بدن و اختلال‌های آن، سبب ضعف در قوه عقلانی می‌شود (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۷۶، ۲۳۱، ۲۹۴)</p> <p>(۶) مغز، نفس را مستعد برای ادراکات و استدلالات می‌کند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۲۱۱)</p> <p>(۷) نفس در مدت برخورداری از تکون بدنی، به ملکات و اکتسابات اخلاقی دست می‌یابد. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۲۸)</p>	<p>بدن و ابزار بدنی</p>
<p>اکتسابات قوای حسی و باطنی و قوای شهوی و غضبی هریک می‌توانند اثری در قلب داشته باشند. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۷)</p> <p>نزاع امور بدنی انسان (نظیر قوای نباتی و حیوانی) با عقل ناطقه منشأ شر هستند (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۱۶)</p>	<p>اکتسابات قوای حیوانی</p>

جدول شماره (چهار)، به عوامل زمینه‌ای مؤثر بر الف) شناخت و ب) انگیزش نزد صدرا پرداخته است: عوامل زمینه‌ای مؤثر بر ساحت شناختی را به سه دسته (۱) عوامل ایجابی، (۲) عوامل سلبی (که غالباً موانع هستند) و (۳) عوامل لاینشرط از خوبی و بدی تقسیم کرده‌ایم.

جدول ۴. عوامل زمینه‌ای مؤثر بر شناخت و انگیزش

توضیح	عوامل		ردیف
<p>خلق سبب بروز رفتار اخلاقی به سهولت و بدون استدلال فکری است که خود از تکرار رفتار ایجاد می‌گردد. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ ب: ۸۴)</p>	<p>تکرار افعال نیکو و ملکات و خلق خو</p>	<p>عوامل لاینشرط (از بدنی تا عقلی)</p>	<p>۱</p>
<p>برخی خواطر که بر نفس اثر می‌گذارد، صادرکننده خیر و برخی سبب صدور شر است. (ملاصدرا، ۱۳۵۴: ۲۰۰)</p>			

تصویرسازی الگوی سازوکار و فرآیند ... (فرشته ابوالحسنی نیارکی) ۲۵

<p>فطرت و شاکله شخصیتی</p>	<p>- ارواح انسانی به حسب اصل فطرت اولی متفاوت هستند، بنابراین در وضعیت اعتدال حقیقی هم متفاوتند. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۱۰۸، ۱۱۸)</p> <p>- در هر نوع طبیعی، غایتی عقلی کمالی است که افراد بر حسب سرشت و شوق به حسب غریزه به آن توجه دارند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷: ۲۶۶؛ ج ۹: ۲۲؛ ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۱۱۵)</p>	
<p>تهدیب نفس</p>	<p>نفس پس از کسب معارف و ملکات مختلف، صورت دومی به خود می‌گیرد و بعد از کسب آن، رفتارش مسانخ با آن است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۲۲؛ ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۱۲۲، ۳۰۹، ۳۴۶، ۳۹۳)</p>	
<p>عوامل پیشین</p>	<p>تهدیب نفس در مراتب استکمالی عقل عملی نقش دارد. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۲۹۰)</p>	
	<p>عدالت قوا و متحلی بودن به فضایل</p>	<p>زمانی که انسان به عدالت قوا آراسته است برای کسب کمال علمی مستعد می‌شود. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۹۵)</p>
	<p>عبادت، ریاضت و تکلیفات شرعی</p>	<p>ریاضت موجب طهارت نفس و دوری از رذایل اخلاقی است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۳؛ ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۲۷۶، ۲۸۵ / ۱۳۶۶ ب: ۳۵، ۳۶ بی تا، ۷)</p>
	<p>رهایی از دنیا</p>	<p>رهایی از محسوسات مادی، ظواهر دنیایی و دواعی نفسانی و محدود کردن قوای شهوی و غضبی (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۲)</p>
	<p>خلق شدن بر فطرت الهی</p>	<p>- انسان استعداد هر فضیلت و کمالی را دارد زیرا بر فطرت الهی آفریده شده است (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۱۹)</p>
	<p>نقصان جوهر و ذات</p>	<p>جوهر و ذات انسان قبل از تقوی، مانع انکشاف صور علمی است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱ ج ۹: ۱۳۶)</p> <p>ظلمت ذات و خبیث جوهر، مانع است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۱۳۶)</p>
	<p>عوامل سلبی (موانع شناخت)</p>	<p>کدورت معاصی و ابدان</p>
<p>امراض نفسانی و کدورت فطرت و باطن</p>		<p>- امراض نفسانی و برخی صفات اخلاقی سبب کدورت فطرت و موانع شناخت و کسب خلق‌های نیکو می‌گردد. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۳، ۹۳)</p>

وسوسه های قوه متخیله	وسوسه های درونی و بیرونی قوه متخیله، مانع از رسیدن به کمالات نفس ناطقه است. (تفسیر، ج ۱، ۱۷)			
بسیاری	غرق بودن در شیطان خیال دوری از شیوه اهل الله پیروی از هم نوعان توجه به تمتعات دنیوی و هوای نفس (۱۳۶۶:ب: ۲۵، ۴۱؛ بی تا: ۷۲؛ ۱۳۵۴: ۳۶۱، ۳۸۰) تقلید بدون تحقیق و حسن ظن (۱۳۶۶:ب: ۲۹، ۳۸؛ ۱۹۸۱:ج: ۹؛ ۱۳۸) نداشتن نفوس لطیف، طبیعت خشن و عقل های سست (۱۳۶۶:ب: ۴۲)			
سلامت نفس	نفسی که از سلامت فطرت برخوردار است و دچار بیماری نیست، شوقش به کسب کمالات افزایش می یابد. (ملاصدرا، ۱۹۸۱ ج ۵: ۱۹۷؛ ۱۳۵۴: ۳۸۰)	عوامل مؤثر بر گرایش	۲	
درجه وجودی افراد	معشوق و محبوب هر فردی مشاکل و مماثل و نسبت به درجه وجودی وی است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷: ۱۷۹)			
سرشت	سرشت آدمی در شوق و اراده مؤثر است (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۲: ۲۱۰-۲۱۳)			

۲.۴ عوامل بیرونی: فرآیند تعامل اجتماعی

جدول شماره (پنج)، به گزارش عوامل بیرونی تحول اخلاقی نزد صدرا می پردازیم. برخی عوامل بیرونی مؤثر بر عوامل شناختی و برخی مؤثر بر گرایش و اراده آدمی اند:

جدول ۵. عوامل بیرونی مؤثر بر تحول اخلاقی

عوامل مؤثر بر گرایش	عوامل مؤثر بر شناختی	عوامل مؤثر بر اراده	۲
والدین	الگودهی نقش تربیتی والدین (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷: ۱۷۳)	والدین	
دین / انبیاء / قرآن (انتقال ارزش ها و هنجارها)	میراث ژنتیکی نفس والدین و رحم مادر، عامل ایجاد مزاج خاصی برای کودک اند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۳۲-۳۸)	پیامبر و دین و ...، هدایتگر انسان به سوی کمال عقلانی خویش است و دورکننده از آفات ابدان و انسان با ایمان، بر اخلاق صحیح است (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۲ و ۱۴۰،	

تصویرسازی الگوی سازوکار و فرآیند ... (فرشته ابوالحسنی نیارکی) ۲۷

۲۰۶، ۲۴۰؛ ۱۹۸۱، ج ۵: ۳۴۹ و ج ۶، ۳۹۶ و ج ۷: ۲۴، ۸	فضیلت عدالت که کنترل‌کننده شهوت و غضب است، تحت حمایت دین و عقل است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۹۰)				
عقل فعال و ارباب انواع	هرملکه راسخ در نفس انسانی شامل بر ملکات عملی از ارتباط نفس با موجودی عقلانی حاصل می‌شود. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷: ۲۸۰)				
استاد و مربی و تعلیم (الگودهی/ انتقال ارزش‌ها)	نیاز به استاد و مربی (ملاصدرا، ۱۹۸۱ ج ۷: ۱۷۳؛ ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۱۹)				
محیط و بستر اجتماعی	انسان برای رشد نفسانی نیازمند تعلیم و تعلم است. (ملاصدرا، ۲۵۹: ۱۳۵۴)				
عقاید جامعه و رسوم و آداب	موقعیت و مکان از عوامل مؤثر بر بعد شناختی و خیال انسانی است. (ملاصدرا، ۱۳۰۲: ۱۵۷)				
اجتماع با نیکوکاران	عقل عملی برای دست‌یابی به حکم جزئی از مقدمات مشهور، مقبول و تجربی جامعه که توسط عقل نظری گردآوری شده استفاده می‌کند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۸۳)				
شیطان و نیروهای معنوی	ارواح کثیر هنگام اجتماع، دغدغه‌های دنیوی خود را رها می‌کنند و تصویری از موضوع علمی بر آنان آشکار می‌شود. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۹۴)	شیطان و نیروهای معنوی			
مصاحبت با افراد منفی	رییس قوای انسانی وهم است که انسان را به شر و قضایای کاذبه هدایت می‌کند. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۱۵-۱۸، ۲۶)				
در مسیر کمال الهی بودن	اجتناب از مصاحبت ظالمین، مضلین و اهل طاغوت شرط برای نیل به شناخت صحیح است. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۳)	در مسیر کمال الهی بودن			
تکلیف و وعده و وعید	هر چه بنده به مقام بالاتری برسد، اشتیاق او برای ترقی بیشتر می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۴۶)				
عوامل مؤثر بر عواطف اخلاقی	تکلیف و وعده و وعید، مهیج شوق‌ها و دواعی به سوی خیرات و کسب فضایل است. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱، ۳۴۱)				
	مشاغل روزمره، حوادث و اتفاقات زندگی شخص، کینه‌ها و خشم‌های ماسبق، فکریهای عارض بر شخص به دلیل چالش‌های زندگی و ... (ملاصدرا، ۱۹۸۱ ج ۴: ۱۵۴)				

۵. تصویرسازی سازوکار تحول اخلاقی انسان

«انسان در میان موجودات، با خصوصیتی ممتاز است و آن این است که در اطوار خویش تصور می‌یابد و در احوالش تبدیل است». (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۸) انسان بر فطرتی آفریده

شده است که در آن استعداد کسب انواع فضایل و تحولات مختلف است که با ممارست، با حفظ این‌همانی و وحدت، از قوه به فعل تبدیل شده و در نهایت به ملکات و سرشت فطرت ثانی نائل می‌آید و این سیر از مرتبه مادی تا حتی رسیدن به مرتبه تجرد است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۱۱-۱۲، ۱۴) ملاصدرا مراتب تحول پیوسته و ذومراتبی اخلاق را بر چهار اصل و قاعده (۱) حرکت‌جوهری، (۲) تشکیک در وجود خارجی خاص یک فرد، (۳) جسمانیة الحدوثی، (۴) روحانیة البقایی، استوار ساخته است.

قوای شناختی به رهبری عقل عملی با نوعی استدلال اخلاقی که نشأت‌گرفته از علوم و معارف، مدرکات و باورهای ساحات مختلف ادراکی انسان از جمله، ادراکات حسی پنج‌گانه، خیال، و واهمه است، به تحریک ساحت انگیزشی انسان می‌پردازد. ساحت شناختی تحت تأثیر عوامل مختلفی از کشمکش‌های درونی فرد و یا عوامل بیرونی است. مؤثرات درونی، یا ایجابی و دارای تأثیر مثبت و یا سلبی و در نقش مانعند. اراده‌های فکری، هرگز جدای از تأثیرپذیری از وضعیت نفسانی و نحوه مدرکات فرد و جامعه و ... نیست و صرف صورت‌بندی صحیح قیاسی، همواره نتیجه یکسان نمی‌دهد، زیرا مواد قیاس متأثر از موارد متعددی است. ملکات، فطرت اولی و شاکله شخصیتی ثانوی فرد، تهذیب نفس و عبادات، ایمان و باورها، رهایی از دنیا و ... از عوامل تقویت‌کننده و نقصان جوهرذات، بیماری‌های نفسانی، تقلید بدون فکر، غرق‌بودن در شیطان خیال و شهوات و ...، از جمله موانع درون‌فردی است که بر نتیجه استدلال‌های اخلاقی مؤثر می‌افتد. در نظریه صدرا، نقش محیط در ساحت شناختی، با انتقال قوانین و هنجارهای اجتماعی یا شرعی از طریق دین/ انبیاء/ فرهنگ و...، و یا الگودهی (با تأثیر مربی، والدین و ..)، و پیامدهای محیطی و همانندسازی (هم‌نشینی با دیگران، اجتماع با نیکوکاران) مشخص شده است. البته فرآیند قضاوت‌های اخلاقی در شخصی است که اخلاقیات برای او اکتسابی است، در برخی موارد تصورات و تصدیقات برای برخی افراد، فطری است که نیازمند به چنین چرخه‌ای نیستند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۳: ۴۱۹) و یا زمانی که این امور برای فرد ملکه می‌شود، دیگری نیازی به این مقدمات نیست. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۲۱۳)

ساحت انگیزشی اگرچه تحت تأثیر قوای شناختی است اما صرفاً قوه‌ای منفعل نیست، بلکه تنوع آدمی از حیث فطرت‌گرایشی، غرایز شوقی و نوع عواطف و احساسات وی، در تصمیم‌گیری نهایی وی در ساحت اراده دخیل است. ملاصدرا به غرایز جسمانی شهوانی و منفوری اشاره کرده است که در نوع تفکر و استدلال فکری فرد مؤثر می‌افتند.

تصویرسازی الگوی سازوکار و فرآیند ... (فرشته ابوالحسنی نیارکی) ۲۹

(ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷: ۱۳۳) براین اساس فرآیند تحول اخلاقی، یک فرآیند خطی نیست بلکه انسان موجودی چندساحتی است که ساحت‌ها گوناگون، تأثیر و تأثرهای متقابل بریکدیگر دارند. حتی در یک ساحت، مجموع مؤلفه‌های آن در یک کشش دائمی‌اند مثلاً در ساحت شناختی، واهمه هم خادم عقل (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۸: ۱۳۱) و هم اغواکننده عقل و عامل خطای ذهن است. (ملاصدرا، ۱۳۶۳: ۱۵۱-۱۶۳)

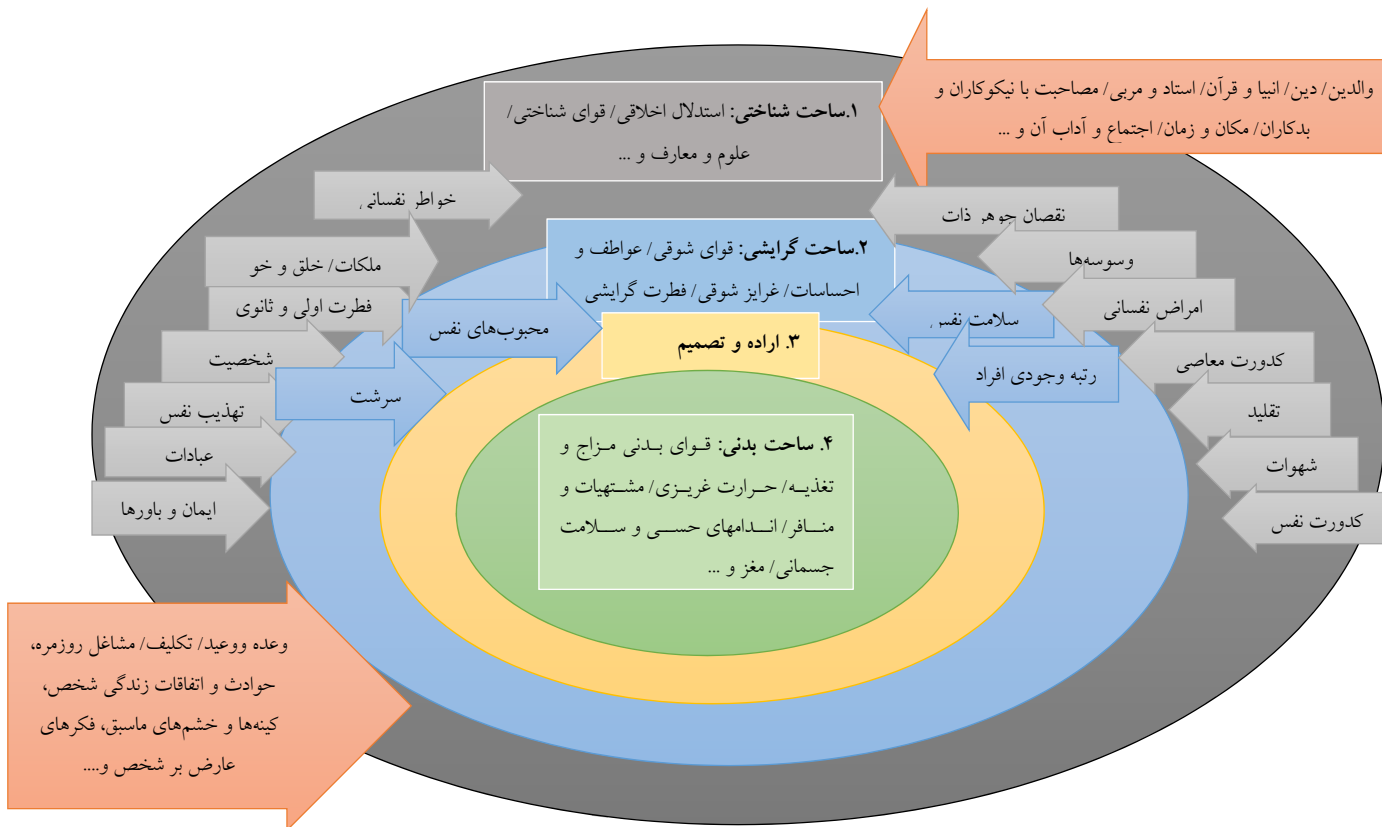
تجهیزات بدنی، قوای ادراکی و تحریکی، از سویی خود معدمات شناختند، از سویی با چندواسطه، تحت تأثیر از قوه شناختی به عنوان آخرین عامل در بروز فعل اخلاقی‌اند. انسان در اندیشه صدرایی، عالم صغیری است که تغییر در یکی از نشئه‌های سه‌گانه آن، یعنی نفس و روح بخاری و بدن، اثر مشابه‌ای را در سایر عوالم وی ایجاد می‌کند، براین اساس، همان‌طور که تحول کیفیات نفس، تغییر در لوازم بدنی ایجاد می‌کند، حالات جسمانی بدنی نیز، عاملی مهم در تغییرپذیری نفس و خلیات آنند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۵۷) و البته وضعیت بدنی و مزاجی روح بخاری، بر کیفیات نفسانی و هیجانات نیز مؤثر می‌افتند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۶۰)

در نظریه صدرایی انسان موجودی عقلانی است که برای نیل به غایتی، روندی از رشد و مراتبی را می‌گذراند و رشد اخلاقی وی، معلول تعامل زمینه‌های زیستی، فطری، و تجارب یادگیری است که به صورت نوعی قضاوت اخلاقی در صدور افعال اخلاقی بروز می‌یابد. البته مکانیسم این قضاوت اخلاقی پیچیده و در کشمکش عوامل مختلف درونی و برون فردی است. براین اساس می‌توان دیدگاه صدرایی را در میان نظریات ارگانیسم‌گرا طبقه‌بندی کرد. (کیلن، ۱۳۸۹: ۴۶)

هرچقدر فرد در مراتب بالایی عقل عملی باشد، در مراتب عقل نظری رشد بیشتری می‌یابد و رشد در مراتب عقل نظری خود عاملی برای رفتارهای تکامل‌یافته در عقل عملی است. براین اساس سیر دو سویه عقل نظری و عقل عملی در مراتب چهارگانه خود، در سازوکار شناختی تحول اخلاقی نقش دارد و به عنوان پشتیبان شناختی، سبب بروز رفتارهای آتی اخلاقی می‌شود. مرتبه وجودی افراد، خود عاملی برای اختلاف در احوال و حالات و وضعیت رشدی است. اینکه فردی در عوالم نوعی رفتار غرق باشد، تمایل و اشتیاق آتی وی نیز بر همان مسیر سوار است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۷: ۱۷۹، ۱۸۵) در نظریه صدرایی تنها شناخت نیست که سبب اعمال و رفتارهای اخلاقی می‌شود بلکه رابطه دو سویه است زیرا خود اعمال صالح، سبب اصلاح نفس انسانی و احوال و ملکات می‌شود، و رشد ملکات اخلاقی،

خود سبب تحصیل معارف و علوم بالادستی است و این سیر دو سویه تا رشد و تحول نهایی انسان در چرخه همیشگی است. (ملاصدرا، ۱۳۶۶ الف، ج ۱: ۲۵۱؛ ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۵۵)

و البته در همه اینها این نفس واحد انسانی است که براساس النفس فی وحدتها کل القوی عمل می‌کند. هویت شخصیت سرشت انسان که حیثیت باطنی و اخروی و مجرد نفس است و از ظرفیت‌های مختلفی برخوردار است، پس از کسب ملکات و خلق وخواها و ادراکات که برآمده از افعال اختیاری است، در نهایت دارای سرشت دومی می‌شود که صورت و حقیقت و مقوم ذات آن را تشکیل می‌دهد و براساس آن افراد با یکدیگر متفاوت می‌شوند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۹: ۲۹؛ ۱۳۶۶ الف، ج ۵: ۴۴۳) این سرشت دوم، خود عاملی برای انتخاب‌های دیگر و اراده‌های دیگر می‌شود. (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۲۸۸) این سرشت دوم، اساساً سازنده شاکله و یا شخصیت اخلاقی انسان است. کنش‌های انسانی، حالات او هستند ولی با تکرار، زمانی که تبدیل به ملکه می‌شوند، تغیر جوهری در شخص بروز می‌کند. (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴: ۱۱۰)

نمودار ۳. سازوکار تحول اخلاقی انسان از منظر صدرا

۶. نتیجه گیری

نتیجه مقاله حاضر در جدول شماره (شش) خلاصه می شود:

جدول ۶. نقشه و الگوی تحول اخلاقی انسان نزد صدرا

عنوان	نظریه صدرا	طبقه بندی	توضیح نظریه
منشأ اخلاق و کانون بروز تغییرات اخلاقی	آمادگی های ذاتی	طبیعت در اخلاق نقش دارد ولی نقش آن جبری نیست	
	اکتسابی	اراده فکری	تغییر شخصیت خلقی، به اراده های فکری پیشین باز می گردد
		مبادی اراده فکری	تغییرات درونی در ساختارهای شناختی، انگیزشی
		عادت	بر اثر استمرار و مداومت درعمل، رفتار با عادت، اکتساب و به ملکه تبدیل می شود
		خاستگاه اجتماعی تحول اخلاقی	اکتسابات از جامعه و مشهورات و ...
عوامل تحول اخلاقی (تعامل درون و محیط)	درون فردی	استدلال گرایی	با صورت بندی نوعی قیاس عملی و استدلال اخلاقی که از مقدمات شناختی برمی آید، هیجانات شوقی تحریک و سپس با عزم شوق، به مرحله بروز جسمانی می رسد.
		مبادی عوامل درونی	شناخت
	گرایش		غرایز / فطرت گرایی / احساسات
	اراده		انتخاب و اراده
	لوازم بدنی		حرارت غریزی / مزاج / تغذیه / مغز / قوای مدرکه و فاعله / سلامت جسمانی و ...

تصویرسازی الگوی سازوکار و فرآیند ... (فرشته ابوالحسنی نیارکی) ۳۳

<p>قطرت اولی / فطرت ثانوی / شخصیت / تهذیب نفس / عبادت / عدالت قوا / ایمان و باورها / درجه وجودی فرد و نوع محبوب‌های وی</p>	<p>عوامل زمینه‌ساز</p>		
<p>بیماری‌های نفسانی / مشتتهیات و منافق / نقصان جوهر ذات / غرق بودن در شیطان خیال و وهم / وسوسه‌ها / تقلید بدون تحقیق و ...</p>		<p>عوامل بیرونی - محیطی</p>	
<p>انتقال قوانین و هنجارهای اجتماعی یا شرعی (دین / انبیاء / فرهنگ و...) الگودهی (تأثیر مربی، والدین و ..) پیامدهای محیطی و همانندسازی (هم‌نشینی با دیگران، اجتماع با نیکوکاران) موانعی نظیر وسوسه‌های بیرونی</p>	<p>مراحل و مراتب</p>	<p>ماهیت رشد اخلاقی</p>	
<p>رشد اخلاقی، قبل از تولد انسان تا نبل به صورت عقلانی به صورت مرحله‌ای و رشی و وابسته به مکان و زمان است، و سپس با کسب قوای ناطقه، مرتبه‌ای و پیوسته است.</p>	<p>چستی تحول اخلاقی</p>	<p>ماهیت رشد اخلاقی</p>	
<p>رشد اخلاقی یک فرآیند است که حاصل از فعلیت یافتن طبیعت + عوامل درونی (با تأکید بر بعد شناختی و قضاوت‌های) + عوامل بیرونی و تربیت است</p>	<p>ارگانیزم‌گرا</p>	<p>سازوکار تحول اخلاقی</p>	
<p>انسان موجودی عقلانی است که برای نیل به غایتی، روندی از رشد و مراتبی را می‌گذراند و رشد اخلاقی وی، معلول تعامل زمینه‌های زیستی، فطری، و تجارب یادگیری است که به صورت نوعی قضاوت اخلاقی در صدور افعال اخلاقی بروز می‌یابد. مکانیسم این قضاوت اخلاقی پیچیده و تحت تأثیر کشمکش عوامل مختلف درونی و برون فردی است.</p>			

پی‌نوشت

۱. «... و قوة تختص بالروية في الأمور الجزئية مما ينبغى أن يفعل و يترك من المنفعة و المضرة، و مما هو جميل و قبيح، و مما هو خير و شر. و يكون حصوله تابعا لضرب من القياس و التفكير غايته أن يوقع رأيا في أمر جزئي مستقبل من الممكنات».

کتاب‌نامه

- ابوالحسنی نیارکی، فرشته، هاشم قربانی، (۱۳۹۷)، «الگوی رشد اخلاقی از دیدگاه خواجه طوسی»، مجله اخلاق و حیانی، ۱۵: ۷۵-۱۰۵.
- احمدی، مریم، سحرکاوندی و محسن جاهد، ۱۳۹۹، «چیستی شخصیت در نظام فلسفی ملاصدرا»، پژوهش‌های هستی‌شناختی، ش ۱۸.
- امینیان، علی، (۱۳۹۵)، «طرح رشد اخلاقی در اندیشه ابوعلی مسکویه»، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۲۰: ۶۸.
- درویشی، نصرالله، (۱۳۹۳-۱۳۹۴)، «مقایسه رشد اخلاقی از دیدگاه علامه طباطبایی و کولبرگ»، شماره ۲۰، ۲۱، ۱۲۶-۱۵۰.
- رضایی، مهران، حسین هوشنگی، زهرا تهرانی، (۱۳۹۵)، «تحلیل مبادی غیر معرفتی فعل در قالب رویکرد مدل‌های مفهومی (بر مبنای آرای صدرالمتألهین)»، تحقیقات بنیادین علوم انسانی سال دوم بهار: شماره ۱، پیاپی ۲ (۱۰۴-۷۹).
- خزاعی، زهرا، نسرین رادمان، (۱۳۹۲)، «رشد اخلاقی، اصول و روش‌های آن از نظر افلاطون»، پژوهش‌های فلسفی-کلامی، ۵۵، ۵۶: ۱۰۰-۱۱۸.
- طوسی، نصیرالدین، (۱۳۸۷). *اخلاق ناصری*. به تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران: خوارزمی، چ ششم. طوسی، نصیرالدین، (۱۳۷۵)، شرح الاشارات و التنبیها، نشر البلاغه، چ اول، قم، ۳ ج.
- کیلن، ملانی و اسمتانا، جودیت، (۱۳۸۹). *رشد اخلاقی؛ کتاب راهنما*. ترجمه محمدرضا جهانگیرزاده و دیگران، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چ اول.
- ملاصدرا (۱۹۸۱)، *اسفار (الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة)*، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چ سوم؛ ج ۱-۹.
- ملاصدرا، (بی‌تا)، *ایقاظ النائمین*، تهران، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، چ اول.
- ملاصدرا، (۱۳۶۶)، *تفسیر القرآن الکریم*، قم: بیدار، ۷ ج، چ دوم.
- ملاصدرا، (۱۳۸۲)، *الشوهد الربوبیة*، به تحقیق مصطفی محقق داماد، تهران، بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- ملاصدرا، (۱۳۶۶)، *عرفان و عارف نمایان*، ترجمه کتاب کسر اصنام الجاهلیه، محسن بیدارفر، تهران، الزهراء.
- ملاصدرا، (۱۳۵۴)، *المبدأ و المعاد*، تهران، انجمن حکمت و فلسفه ایران، چ اول.
- ملاصدرا، (۱۳۰۲)، *مجموعه الرسائل التسعة*، قم، المکتبه المصطفوی.
- ملاصدرا، (۱۳۶۳)، *مفاتیح الغیب*، تهران، وزارت فرهنگ و آموزش عالی، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- وفاییان، محمدحسین، و احد فرامرز قراملکی، (۱۳۹۶ الف)، «تحلیل وجودشناختی فرآیند صدور فعل از منظر ابن سینا و صدرالمتألهین»، پژوهش‌های هستی‌شناختی، سال ششم، بهار و تابستان، ش ۱۱.

تصویرسازی الگوی سازوکار و فرآیند ... (فرشته ابوالحسنی نیارکی) ۳۵

وفاییان، محمدحسین، و احد فرامرز قراملکی، (۱۳۹۶ ب)، «کارکردشناسی خیال در فرآیند «غایت‌اندیشی» و «غایت‌گزینی» در مبادی صدور فعل»؛ *مجله دو فصلنامه علمی حکمت معاصر*، دوره ۸، شماره ۱، اردیبهشت ۱۳۹۶، صفحه ۹۱-۱۱۱

Bandura, Albert. (1977). *Social learning theory*, Englewood Cliffs, New Jersey: PRENTICE HALL.

Damasio, A. R. (2003). *Looking for Spinoza: Joy, sorrow, and the feeling brain*. New York: Harcourt, Inc.

Harris Sam. (2010). *The Moral Landscape: how science can determine human values*, new York, London, Toronto, Sydney: Free prss.

Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological review*, 108, pp 814-834.

Hoffman, Martin.L. (2000), *Empathy and moral development: Implications for caring and justice*, Cambridge, England: Cambridge university press.

Honderich, Ted. 2002. *How free are you? The determinism problem*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.

Kane, Robert. (2005). *A Contemporary Introduction to Free Will*, New York: OXFORD UNIVERSITY PRESS.

Kohlberg, L. (1987). The young child as aphilosopher. In L. Kohlebg (Ed.), *Child psychology and childhood education: A cognitive-developmental vie*. New York: Longman, (pp. 13-44)

Nussbaum, M. C. (1999), *Sex and social justice*. New York: Oxford university press.

Piaget, j. (1948). *The moral judgement of the child*. Translated by Marjorie Gabain, printed in U.S.A. Free press, GLENCOE, ILLINOIS.

Turiel, Elliot. (1985). *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne Sydney: Cambridge, university press, reprinted.